

УДК 159.923.2:316.64:177.5

ЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ

Шевченко Н.Ф., д. психол. н.,
професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми етичної свідомості особистості та сучасний стан її дослідження. Проаналізовано співвідношення понять етики і моралі в контексті дослідження свідомості особистості. Висвітлено філософсько-психологічний зміст етичної свідомості, її становлення в онтогенезі.

Ключові слова: етика, мораль, етос, етична свідомість особистості, моральна свідомість, суспільна та індивідуальна свідомість, рефлексія.

В статье представлен теоретический анализ проблемы этического сознания личности и современное состояние ее исследования. Проанализировано соотношение понятий этики и морали в контексте исследования сознания личности. Освещены вопросы философско-психологического содержания этического сознания, его становления в онтогенезе.

Ключевые слова: этика, мораль, этос, этическое сознание личности, моральное сознание, общественное и индивидуальное сознание, рефлексия.

Shevchenko N.F. PHILOSOPHICAL-AND-PSYCHOLOGICAL CONTENTS OF PERSON'S ETHICAL CONSCIOUSNESS.

The article is devoted to the theoretical analysis of the problem of a person's ethical consciousness. The current state of the noted problem research has been described. The ratio between the concepts of ethics and morality in the context of the study of individual consciousness has been analyzed. The questions of philosophical-and-psychological content of the ethical consciousness and its formation in ontogenesis have been highlighted.

Key words: ethics, morality, ethos, ethical consciousness of a person, moral consciousness, social and individual consciousness, reflection.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні є такою, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя настійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах філософії етична свідомість вивчалась В.П. Кобляковим (взаємопроникнення моралі та етики в процес культурно-історичного розвитку); О.І. Титаренком, П.А. Ландесманом (визначення структур етичної свідомості); Ю.В. Согомоновим (становлення світоглядних уявлень); І.С. Коном (інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані). У психо-

логічній науці дослідженням етичної свідомості займалися В.В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі); А.В. Бездухов (етична свідомість вчителя); Л.М. Антілогова (психологічні механізми розвитку етичної свідомості); Р. Мурхед, В. Хіншлі (етична свідомість приватних та корпоративних юристів); Д. Перкінз (етична свідомість споживачів); Е. Амадо (розвиток етичної свідомості школярів). Теоретичні аспекти цього феномену висвітлені у дослідженнях Г.О. Балла (аналіз взаємодії добра і зла у соціальній поведінці); Ю.М. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі діяльності метапокладання); І.С. Булах; Р.В. Павелківа; М.В. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості).

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень, окремим аспектам етичної свідомості особистості у наукових працях майже не приділяється увага, зокрема питанню розмежування, уточнення та співвідношення понять етики і моралі в контексті дослідження свідомості особистості. Крім того, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав, що філософські та психологічні підходи до етичної свідомості мають певні відмінності

у розумінні суті зазначеного феномена, у предметі наукових досліджень та ролі етичної свідомості у життєдіяльності людини. Прояснення цих питань виступає необхідною умовою для створення цілісної моделі етичної свідомості особистості та розробки психологічних методів її розвитку.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у здійсненні теоретичного аналізу проблеми філософсько-психологічного змісту етичної свідомості особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення проблеми розвитку етичної свідомості доцільно почати з прояснення термінології, адже поняття «етика» і «мораль» близькі за змістом, взаємозамінні та нерідко взаємодоповнювальні, як, наприклад, в ідеологічному словосполученні «морально-етичний». Водночас в науковому контексті необхідність в ясному розмежуванні етики і моралі обумовлена не тільки загальною настановою теоретичної свідомості на надання ключовим термінам більш точного та індивідуального значення, але й тим, що розмитість смислових меж між цими термінами приховує за собою ряд невирішених методологічних проблем, що накладають в кінцевому рахунку відбиток на всю конкретну проблематику відповідної сфери досліджень.

Широка синонімія етики і моралі має історичні причини, адже у цих термінів тісно переплетене греко-латинське коріння: латинське слово *moralis* є калькою з грецького прикметника «етичний». Проте існувала вельми істотна відмінність в змісті і способі вживання розглянутих термінів – «етика» і «мораль» фактично використовувалися для відображення різних сторін тієї широкої і багатопланової області людського буття, яка у греків і латинян іменувалася відповідно «ethos» і «mores» і яка українською мовою найближче передається словами «звичаї», «характери», «вдача», «спільне житло».

Російський філософ А.А. Гусейнов зауважує, що в розумінні моралі та етики існували дві найважливіші традиції, які одночасно знаменують собою дві найважливіші епохи в історії науки [4]. Одна пов'язана з ім'ям Арістотеля і є парадигмальною для античності та середньовіччя, інша – з ім'ям І. Канта і є парадигмальною для Нового часу. Під «етику» з моменту її заснування Арістотелем розумілася особлива, раціонально-рефлексивна, ціннісно-орієнтована розумова діяльність всередині і з приводу наявного «етосу», при цьому використовувалися оціночні дихотомії типу «добре – погане», «добродіє – пороч-

не», «справедливе – несправедливе» тощо. «Мораль» споконвічно також асоціювалася з нормами, оцінками, принципами, максимами, вираженими в зазначених поняттях. Однак для «моралі» ці специфічні норми, що сформувалися в структурі етосу, і регулювали певною мірою людську поведінку, становили саме її сутність. Так, в найзагальнішому плані мораль можна визначити як такий практично-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла. «Етика» ж склалася саме як особлива практична дисципліна, яка оперувала нормами та ідеалами, вибудовувала з них системи або кодекси, проголошувала ці системи в якості різних, конкуруючих одна з одною життєвих програм [9].

Ретроспективно зазначене співвідношення етики і моралі в їх історичній динаміці можна інтерпретувати двома прямо протилежними способами, залежно від прийнятої методологічної установки: або етику розглядати як складовий елемент сукупної моральної свідомості, її вищий, раціональний шар (самосвідомість моралі), або мораль розглядати як «предмет» етичних вишукувань, тобто трактувати етику як «теорію моралі». Таким чином, одна частина конгломерату, який прийнято називати етикою, входить до складу самої моралі, інша ж складова є знанням про феномен моралі. Отже, в етиці гармонійно поєднані ціннісна (моральна) позиція з когнітивною складовою – теоретичним поясненням феномена моралі.

Французький філософ П. Рікер, головним напрямом досліджень якого була проблема людського етосу, вважав, що розрізнення моралі та етики виправдано і в особистісному, і в інституціональному плані [10]. Загальною глибинною основою морального життя філософ вважав «життя, яке прямує до блага», запозичуючи цей вислів у Арістотеля. Мораль, згідно з концепцією категоричного імперативу І. Канта [5], розглядається у зв'язку з насильством, порушенням норми або зловживанням владою.

Встановивши відмінність між метапокладанням і нормою, між позицією Арістотеля та І. Канта, П. Рікер вживав термін етика стосовно прагнення до досконалого життя (благого, добродієсного життя, реалізації свого життєвого плану), а «мораль» – до з'єднання цього прагнення з нормами (до сфери повинності) [10, с. 205]. Обґрунтовуючи першість етики по відношенню до моралі, автор зазначає: «Мораль створює можливість лише для обмеженого, хоча й правомірного і навіть обов'язкового вико-

нання етичного наміру, і в цьому сенсі етика включає в себе мораль. <...> З точки зору етики, універсальність – це лише часткове вирішення, оскільки самооцінка більш фундаментальна, ніж самоповага» [10, с. 206], а ціннісне відноситься до більш високого рівня, ніж нормативне. Етика (благо) веде до осягнення цілісного «я», встановлення зв'язку з іншими та поширення міжособистісних відносин на суспільні інститути, а легальність (норми) як система судження надає законам логічної зв'язності та права на примус [10, с. 236]. П. Рікер робить висновок, що мораль недостатньо етична в тому сенсі, що існують переконливі доводи для того, щоб представити її абстрактний характер як аргумент проти визнання необхідності норми, яка не бере до уваги особистостей.

Аналіз літератури показав, що етико-моральні предикати, пов'язані або з ідеєю блага, або з ідеєю зобов'язання, дозволяють виносити судження і оцінювати дії, що розглядаються як добрі чи погані, дозволені або заборонені. Аналіз понять також дозволив умовно розділити категорії етики та моралі на сфери індивідуального та суспільного. Так, мораль виявляється суспільним історичним феноменом, сутність якого полягає в регуляції поведінки людей завдяки встановленим нормам та законам, що діють в певному суспільстві. Етика ж виражає осягнення індивідом встановлених норм моралі через призму власних переконань, індивідуальне вирішення моральних дилем. Екстраполюючи висловлену тезу на сферу свідомості, можна сказати, що *моральна свідомість* є формою суспільної свідомості, яка ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті і носить об'єктивний характер. Термін *етична свідомість* позначає осягнення моралі особистістю, рефлексію моральних (соціальних) норм та є формою індивідуальної свідомості.

Розглядаючи теоретичні підходи до вивчення етичної свідомості, необхідно наголосити на тому, що це поняття не є широко вживаним у філософії та психології. У зв'язку з цим феномен, який за своєю сутністю є етичною свідомістю, позначається такими термінами, як «моральна свідомість», «моральна самосвідомість».

Із плином часу вивчення етичної свідомості набуває більшої актуальності. Роботи дослідників у рамках філософії та психології охоплюють широке коло явищ, адже означений феномен одночасно виявляється відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, а також представляє собою суб'єктивну сторо-

ну моралі, виражає самовизначення в загальному універсумі буття. У філософській науці, яка раніше за психологію почала розробляти питання етичної свідомості, перше її згадування зустрічається у В.П. Коблякова. Своє дослідження вчений присвятив аналізу культурно-історичних форм взаємодії та взаємопроникнення моралі та етики, питанню морально-етичної рефлексії та морально-етичного світогляду [7].

Услід за В.П. Кобляковим інтерес до вивчення означеної категорії та її аспектів проявили інші вчені-філософи. На думку О.І. Титаренка та П.А. Ландесман, етична свідомість є цілісністю, де все взаємопов'язано і кожен елемент отримує сенс лише в особливому зв'язку з іншими елементами; центральним елементом етичної свідомості автори вважають цінності і ціннісні орієнтації [11]. І.С. Коном було порівняно процеси інтерналізації соціальних норм в культурно-історичному та індивідуальному-психологічному планах. У культурно-історичному плані йдеться про еволюцію форм соціального контролю: наскільки узагальненими є ті норми, дотримання яких вимагає від своїх членів суспільство, наскільки велика самостійність індивіда в прийнятті відповідних рішень, чи є він активним суб'єктом або тільки виконавцем і яке значення надає певна культура внутрішній стороні поведінки. В індивідуально-психологічному плані мова йде про формування внутрішніх моральних «інстанцій» особистості, ступеню усвідомленості тих норм і принципів, яким індивід підпорядковує або з якими співвідносить свою поведінку на різних етапах свого розвитку [8]. Ю.В. Согомонов досліджував становлення світоглядних уявлень; на його думку, моральний конфлікт вирішується за допомогою етичного вибору особистості – вибору системи цінностей, певної лінії поведінки, окремого вчинку.

Огляд робіт у філософському ключі дозволив відзначити, що всі вони характеризуються моральним теоретизуванням як основним способом функціонування етичного знання. Усі складові моралі й етики формують цінності духовної культури, критерії оцінювання поведінки, постають у ролі ціннісно-сміслового ядра культури соціуму в цілому.

У рамках психологічних досліджень етична свідомість розглядається з позиції особистості та індивідуального розвитку і з емпіричної позиції.

Аналіз психологічних теорій етичної свідомості доцільно розпочати з огляду концепції В.В. Турбан, яка, вивчаючи становлення етичної свідомості в онтогенезі, докладно викладає філогенетичні витоки

означеного феномена. Вчений зазначає, що первинно етос (традиції) і мораль були тотожними. Але криза полісного устрою, коли суб'єкт перестав бути цілком залежним від соціальної групи, спричинила сумніви в слухності норм, визначених етосом. Виникла спроба формулювання абстрактних поведінкових норм – моралей, авторитетність яких вища, аніж традицій. Операцією, завдяки якій оцінюється етос і формулюється мораль, на думку В.В. Турбан, є рефлексія на основі ідеалу (критерій розрізнення добра та зла, історично-релігійний ідеал) [12].

Розглянемо уявлення дослідників щодо структурної організації етичної свідомості. Вітчизняний науковець А.А. Фурман вважає, що морально-етична свідомість представлена цінностями (уявлення про добро, честь, справедливість), нормами (моральні кодекси, інструкції, правила, еталони) та знаннями, що розкривають та обґрунтовують моральні вартості і норми поведінки. Адекватність моральних позицій людини визначається характером дій-виборів між моральними і неморальними (із суспільних позицій) ціннісними уподобаннями [13, с. 96].

Структурні моделі етичної свідомості представлені у роботах російських вчених. Л.Н. Антілогова доходить висновку, що етична свідомість як інтегральне особистісне утворення представлена емоційно-чуттєвою, раціональною і вольовою сферами. Це утворення формується під впливом зовнішніх (соціокультурних) і внутрішніх (психічних) факторів і виявляється в поведінці, діяльності та стосунках людини з іншими людьми. Базовими елементами етичної свідомості виступають цінності і ціннісні орієнтації, які пов'язують воедино елементи не тільки теоретичної моральної свідомості, але і буденної, оскільки межа між цими двома рівнями дуже рухлива, і такі структурні елементи, як оцінки і норми, а також і самі цінності можуть як складатися стихійно, так і вироблятися свідомо. Розвиток етичної свідомості забезпечується дієвістю таких психологічних механізмів, як альтруїзм, емпатія, ідентифікація, прийняття й освоєння ролей, адаптація та самооцінка [1].

Н.Г. Капустина визначає етичну свідомість як специфічний вид соціального пізнання, повернений в площину освоєння ціннісних властивостей суспільних відносин з позицій блага. Основу етичної свідомості складають гностичний і логічний компоненти, які об'єднуються в єдину категоріальну структуру і стають операційними для їх носія. До неї йде звернення як до засобу

вирішення морально-етичних ситуацій та проблем. Етичні знання, стаючи переконаваннями, проникають у зміст моральних почуттів і уявлень, надаючи їм більш усвідомленого і дієвого характеру [6].

А.В. Бездухов вважає, що етична свідомість є певним ставленням в системі різноманітних відносин особистості до світу, оточуючих і до самої себе. Вона здатна «розпізнавати» явища і феномени моралі, надавати їх результати теоретичному осмисленню за критерієм добра. Етична свідомість робить об'єктом своїх роздумів не тільки саму себе («рефлектуюча» етична свідомість), а й ставлення до норм і цінностей моралі, до соціально-морального контексту життя суспільства, до морального світу в цілому («рефлектуюча» етична свідомість, яка розуміє) [2].

Перейдемо до розгляду питання щодо процесів становлення етичної та моральної свідомості в онтогенезі, які розгортаються паралельно та зумовлюються одним одним, проте не є тотожними (В.В. Турбан).

Велике визнання отримали концепції морального розвитку Ж. Піаже та Л. Кольберга, які базуються на положенні, що моральність розвивається поступово, а кожна наступна ступень володіє структурою, яка з формальної точки зору знаходиться в стані більшої рівноваги, ніж структура попереднього ступеня. На «доморальному» рівні розвитку (до 10 років) послух дитини забезпечується страхом можливого покарання, очікуванням винагороди, моральні судження виявляються егоцентричними; на рівні «конвенціональної моралі» (10-13 років) – потребою в схваленні з боку значущих інших, соромом перед їх засудженням, відповідністю загальноприйнятим соціальним нормам; «постконвенціональний» рівень характеризується моральною зрілістю, глибоким усвідомленням моральних принципів, які стають особистісними переконаваннями. Суб'єктивна відповідальність за власні вчинки з'являється спочатку в моралі реального життя, в афективному моральному мисленні і тільки потім – в теоретичному мисленні.

Л.І. Божович, також досліджуючи онтогенетичний розвиток моральності, встановила, що ідеал (конкретна людина) на певному ступені вікового розвитку є джерелом формування моральної свідомості дитини, він ніби складає фундамент, на основі якого згодом формується моральний світогляд – стійка, узагальнена система поглядів на мораль [3].

Таким чином, сприйняттю моралі та засвоєнню групових норм передують попередній досвід розрізнення добра і зла,

отриманий завдяки зв'язку зі значущим на певному віковому етапі для суб'єкта авторитетом. Людині від самого початку притаманне особистісне відношення до сторонніх (соціальних, моральних) норм. Ставлення до норми є опосередковане авторитетом (дорослим), з огляду на що соціальна норма від початку постає для дитини як стороння, є неінтеріоризованою як актуальна цінність. На різних вікових етапах трапляється процес визначення та зміни авторитету, формуються етичні новоутворення (В.В. Турбан).

Отже, у зв'язку з тим, що етична свідомість виявляється розполюсованою на безумовну (етика) і обмежену, обумовлену наявними соціально-історичними умовами буття (мораль), між цими сторонами виникають конфлікти. Глибине усвідомлення індивідом конфліктів між соціальною та індивідуальною мораллю є одним з основних показників особистісного розвитку, а нормальне органічне їх розв'язання – першостю етики над мораллю (А.С. Арсен'єв). Осмислення, усвідомлення моралі невід'ємно входить у процес визначення людиною власної етико-моральної позиції.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснений теоретичний аналіз проблеми змісту етичної свідомості особистості в філософії та психології дає можливість побачити відмінності у розумінні суті зазначеного феномена (форма суспільної або індивідуальної свідомості), у предметі наукових досліджень (змістовний або структурний аспекти; роль етичної свідомості в суспільному житті або індивідуальному процесі розвитку) та ролі етичної свідомості у життєдіяльності людини.

Прояснення питання щодо співвідношення понять етики і моралі в контексті дослідження свідомості особистості дозволяє зробити висновок, що моральна свідомість має соціально-культурний характер, а етична – індивідуальний. Принципи моральності, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Розвиток етичної свідомості носить індивідуальний характер, зумовлений самим суб'єктом, який піддає сумніву моральні норми та уявлення, на основі рефлексії приймає власну моральну систему та оцінює особисті вчинки за категоріями добра і зла.

Перспективними напрямками розвитку наукової проблематики надалі вбачаються побудова цілісної моделі етичної свідомості особистості та розробка психологічних методів її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Л.Н. Антилогова ; Новосибирский государственной педагогический университет. – Новосибирск, 1999. – 434 с.
2. Бездухов А.В. Проблема существования этического сознания учителя / А.В. Бездухов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2013. – Т. 15. – № 2 (3). – С. 576-580.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Л.И. Божович ; под ред. Д.И. Фельдштейна. – М. : Ин-т практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
4. Гусейнов А.А. Понятие морали / А.А. Гусейнов // Этическая мысль : журнал Института философии РАН. – 2003. – Вып. 4. – С. 3-13.
5. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – [изд. третье, стереотип.]. – СПб. : Наука, 2007. – 528 с.
6. Капустина Н.Г. Этическое сознание младших школьников / Н.Г. Капустина // Начальная школа плюс До и После : материалы о Школе. – 2006. – № 3. – С. 3-9.
7. Кобляков В.П. Этическое сознание : [монография] / В.П. Кобляков. – Л. : ЛГУ, 1979. – 224 с.
8. Социальная психология личности / [под ред. М.И. Бобнева, Е.В. Шороховой]. – М. : Наука, 1979. – 330 с.
9. Максимов Л.В. Этика и мораль: соотношение понятий / Л.В. Максимов // Этическая мысль : журнал Института философии РАН. – 2003. – Вып. 4. – С. 14-22.
10. Рикер П. Я – сам как другой / П. Рикер ; пер. с франц. Б.М. Скуратова. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2008. – 416 с.
11. Титаренко А.И. Структуры нравственного сознания: Опыт этико-философского исследования / А.И. Титаренко, П.А. Ландесман. – М. : Мысль, 1974. – 278 с.
12. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.В. Турбан ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2013. – 487 с.
13. Фурман А.А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі / А.А. Фурман // Психологія і суспільство : [укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часоп.]. – 2010. – № 1. – С. 94-99.